

مطالعه دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۸

کد مقاله: ۵۲۹۶۱

عاطفه گروسی^۱

چکیده

غزنویان از اواخر سده چهارم حکومتی را تشکیل دادند که آثار معماری نفیسی از آن دوره بر جای مانده است. یکی از این آثار کاخ بنای تشریفاتی لشکری بازار بوده که تزئیناتی فاخر و شایان توجه دارد. در این بنا از آرایه‌های معماری گچ‌بری، کاشی‌کاری، دیوارنگاه، آجرکاری و سنگ مرمر استفاده شده است. دیوارنگاره‌های این بنا جزو معدود دیوارنگاره‌هایی است که در قرون اولیه بعد از اسلام اجرا شده و از این رو شناخت ویژگی‌ها و کسب آگاهی بیشتر از آن اهمیت دارد. متأسفانه در مورد معماری تشریفاتی دوره غزنویان پژوهش‌های محدودی انجام شده و شناخت هرچه بیشتر هنر این دوران باعث می‌شود تا بخش‌های تاریک آن بیش از پیش روشن شود. این پژوهش در پی نیل به پاسخ این پرسش است که: دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار شامل چه اجزایی است و چه ویژگی‌هایی دارد؟ لذا اطلاعات و داده‌ها از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده و به روش توصیفی-تحلیلی مورد تحقیق واقع شده است. نتایج مستخرج از این پژوهش نشان داد که در این دیوارنگاره‌ها نقوش انسانی، جانوری، گیاهی و هندسی وجود داشته و از رنگ‌های قرمز، سیاه، زرد، آبی و گلایی بیشترین استفاده شده است. ترکیب‌بندی کلی پیکره‌ها نیز تحت تأثیر فرهنگ ایران، هند و نیز دوران قبل از اسلام است.

واژگان کلیدی: غزنویان، لشکری بازار، دیوارنگاری، افغانستان.

۱- دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران. (نویسنده مسئول)
a.garoossi@modares.ac.ir

میل به زیبایی و فطرت زیباجوی انسان همواره در دوره‌های مختلف با نمودی در هنر و معماری آن دوره خود را آشکار کرده است. این حس که همواره تحت تأثیر نیازهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و همچنین امنیتی بوده، با روش‌های متنوع و گاه منحصر به فرد بروز یافته است. در دوره غزنویان به دلیل بازگشت ثبات و آرامش نسبی، هنر نقاشی مورد توجه بیشتری قرار گرفت و به علت ارتباطات و تأثیرات متقابل سامانیان و عباسیان و هنر هند بر این دوران، هنر دیوارنگاری در این دوران دوباره شکوفا شد. دوره غزنویان یکی از اولین دوران‌های شکوفایی هنر و معماری ایران بعد از اسلام بود که با نوآوری‌های بسیاری همراه بود. دیوارنگاری در دوران قبل از اسلام رواج داشت و نمونه‌هایی از آن در دوران ساسانیان وجود داشت؛ اما در دوران بعد از اسلام به دلایل مذهبی و دستورات اسلامی در پرهیز از آفرینش نقوش انسانی، در قرون اولیه رو به افول نهاده بود. کاخ لشکری بازار از معدود کاخ‌هایی است که از قرون اولیه اسلامی باقی مانده و از حیث معماری و تزئیناتی که در آن به کار رفته جزو آثار ارزنده اسلام قلمداد می‌شود. اثری که دیوارنگاره‌هایی با نقوش مختلف دارد اما به دلایل مختلف در طول سالیان ناشناخته مانده بود. لشکری بازار و سایر بناهای این دوره جزو مجموعه‌هایی هستند که به دلیل آسیب و تخریب و دور از دسترس بودن، مهجور مانده‌اند و به فضای داخلی آن‌ها کم‌تر پرداخته شده است و ضروری است که قابلیت‌های آن شناسایی شده و بخش‌های تاریک هنر آن دوران روشن گردد. هدف از این پژوهش شناخت هرچه بیشتر این مجموعه ارزنده از آرایه‌های معماری دوران غزنوی است که علاوه بر ارزش تاریخی و فرهنگی و هنری، برگی از دفتر تاریخ هنر و معماری این سرزمین است و شناخت هرچه بیشتر دیوارنگاره‌های آن قابلیت بسیاری در حوزه دیوارنگاره‌ها در اختیار محققین قرار می‌دهد. پرسشی که این پژوهش در صدد پاسخ‌دهی به آن است: دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار شامل چه اجزایی است و چه ویژگی‌هایی دارد؟

۲- روش تحقیق

این مقاله از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و از لحاظ هدف جزو تحقیقات کاربردی است. با توجه به این که کاخ لشکری بازار هم اکنون در خارج از مرزهای ایران امروزی قرار دارد، لذا تصاویر از منابع و سایت‌های معتبر اینترنتی تهیه شده است و سایر اطلاعات براساس منابع کتابخانه ای-اسنادی گردآوری شده است. جامعه آماری پژوهش دربرگیرنده دیوارنگاره‌های کاخ جنوبی در مجموعه لشکری بازار است و به علت نبود تصاویر کافی از نقوش و عدم امکان سفر به مجموعه برای تهیه میدانی مدارک، به مطالعات کتابخانه‌ای بسنده شده است.

۳- پیشینه تحقیق

می‌توان گفت یکی از نخستین پژوهش‌های مدرن در مورد کاخ لشکری بازار توسط اشلومبرگر^۱ در سال ۱۹۵۲ انجام شده که شامل گزارش‌هایی از اکتشافات و برداشت از بنا است. باسورث^۲ نیز در دو جلد تاریخ غزنویان را به رشته تحریر در آورده است. پژوهش‌های غیر فارسی در مورد این بنا بیشتر است. پژوهش‌های فارسی کار شده در این حوزه بدین صورت است: کهزاد (۱۳۳۲) شرحی مفصل از مجموعه بر اساس مستندات تاریخی چون بیهقی و عنصری و ... فراهم آورده است. مقصدولو و دیگران (۱۳۹۵) در "بررسی نقوش تزئینی کاخ‌های لشکری بازار و مسعود سوم غزنوی در افغانستان" نگاهی به تاریخچه و تزئینات این بنا و مقایسه آن با فرهنگ‌های همجوار داشته‌اند. صالحی کاخکی و تقوی نژاد (۱۳۹۶) در "پژوهشی بر تزئینات معماری دوره غزنوی"، انواع مختلف تزئینات معماری و کاربرد آن‌ها در دوره غزنوی را مطالعه کرده‌اند. هوشیاری و فرشته‌نژاد (۱۳۹۴)، پژوهش "در جستجوی معماری کاخ ایرانی در دوره غزنویان؛ شناخت و بررسی تطبیقی ویژگی‌های معماری و تزئیناتی کاخ‌های به جا مانده از غزنویان (لشگری بازار و غزنه)" را انجام داده‌اند. موسوی حاجی و دیگران، "پژوهشی در ساختار معماری کاخ مسعود سوم در غزنه" و همچنین "پژوهشی در «کاخ جنوبی» و «کاخ میانی» در مجموعه‌ی معماری تشریفاتی لشکری بازار؛ بر اساس قراین تاریخی، منابع ادبی و یافته‌های معماری" رقم زده‌اند که به شناخت هرچه بیشتر کالبد و ساختار کاخ می‌انجامد. در حوزه دیوارنگاره‌ها نیز پژوهش‌هایی انجام شده است که از جامع‌ترین آن‌ها می‌توان به پژوهش آژند (۱۳۸۳) در "سنت دیوارنگاری بعد از اسلام" اشاره کرد که به بررسی و معرفی کلی دیوارنگاره‌ها پرداخته است. با وجود پژوهش‌های انجام شده تاکنون نقاشی‌های دیواری این اثر به‌طور خاص مورد پژوهش و تحلیل قرار نگرفته و از این‌رو تحقیق حاضر ضروری می‌نماید.

۴- غزنویان

1 Schlumberger
2 Clifford Edmund Bosworth

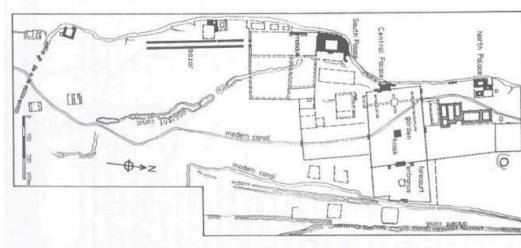
ترکان غزنوی یکی از نخستین گروه از قبایل آسیای مرکزی بودند که در اواخر سده چهارم هجری به ایران سرازیر شدند (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۲۵۱) پس از درگذشت امیر عبدالملک سامانی در سال ۳۵۰ ه.ق دولت غزنوی به فرماندهی آلپ‌تکین آغاز شد. آلپ‌تکین از امرای غلامان ترک و دست‌نشانده سامانیان بود. پس از چندی ناصر الدوله سبکتگین (۳۶۶ ه.ق) دولت غزنوی را به‌طور رسمی قدرت رساند. از این‌رو، وی را بنیان‌گذار دولت غزنوی می‌دانند (صالحی کاخکی و تقی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۹۳). از مهم‌ترین حاکمان غزنویان، سلطان محمود غزنوی بود که در سال ۳۷۸ خراسان را تسخیر کرد، همچنین غور، مناطق دیگر افغانستان امروزی و خوارزم، بلخ، ری، و مناطق جنوبی ایران در سال‌های پایانی حکومت سلطان محمود به تصرف غزنویان درآمدند. می‌توان گفت سراسر دوران غزنویان در جنگ گذشت و سلطان محمود که قشون شمشیر باز، واحدهای سواره و پیاده و دسته فیل‌سواران را به عنوان قوای نظامی در اختیار داشت از همدان تا لاهور را فتح کرد (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۲۵۲-۲۵۹). در دوره سلطان محمود هر سال لشکریانی برای غارت معابد هندی و گرفتن برده عازم جلگه‌های هندوستان می‌شدند که اوج سفرهای جنگی او به هند، لشکرکشی به سومنات و غارت معبد معروف آن بود (فرای، ۱۳۹۰: ۱۵۵). سلاطین غزنوی علاقه زیادی به ایجاد کاخ‌ها و باغ‌های پرشکوه و مجلل داشتند، در دوره پادشاهی سلطان محمود و پسرش سلطان مسعود، نوعی سبک معماری که در آن مرمر و تزئینات منقوش به کار می‌رفت گسترش یافت که ممکن است تقلید از معماری هند بوده باشد (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۳۵). به نظر می‌رسد کارهای ساختمانی لشکری بازار از زمان سبکتکین در سال ۹۷۶ میلادی آغاز شده باشد (Matheson, 1961) ولی بیهقی آن را به سلطان محمود پیوند می‌دهد (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۳۹). محمود و پسرش مسعود که سفرهای جنگی پرسود را ادامه دادند با عواید حاصله از این غارت‌ها در شهرهای خود واقع در افغانستان امروزی، دست به ساخت بناهای عظیم و باشکوه زدند. پس از مرگ محمود، قلمرو آنان کوچک شد و غزنویان افول کردند و سرانجام در سال ۵۸۲ هجری با به اسارت در آمدن خسروملک آخرین پادشاه غزنوی به دست غوریان عمر این حکومت به پایان رسید. امپراتوری غزنوی از نظر ساختار سیاسی و اداری وابستگی زیادی به سامانیان داشت و در مورد مسائل فرهنگی، ادبی و هنری نیز از الگوهای ایرانی پیروی می‌کرده که توسط سامانیان در شرق ایران برقرار بوده است (Bosworth, 1968: 37). غزنویان بهترین نمونه آمدن مردمان بدوی به فرهنگی قدیمی‌تر و برتر می‌باشند که خود را در آن مستحیل کردند و سپس آن را با آرمان‌های خود وفق دادند.

۵- نگارگری در دوره غزنویان

هنر تصویری ایران در سده‌های آغازین اسلامی محدود به چند نقاشی دیواری آسیب دیده و تصاویر روی ظروف است. در عهد سامانیان شهرهای بخارا و سمرقند کانون فرهنگی فعالی در ماورالنهر بودند و در برابر بغداد که مرکز خلافت عباسیان بود اهمیت یافته بودند. دیوارنگاره‌هایی از این دوران در نیشابور وجود دارد که چشمان و دهان کوچک و صورتی گرد دارند و مشخص است که تحت تأثیر الگوهای آسیای میانه و ساسانی تصویرسازی شده است و حتی موضوع آن ملهم از سنت‌های پیشاسلامی بوده ولی گرایش بیشتری به انتزاع دارند (پاکباز، ۱۳۹۸: ۴۶-۴۸). بر روی دیوار زیارتگاه‌ها و اقامتگاه‌های کوهستانی بامیان افغانستان آثار بسیاری از نقاشی و طراحی همچون طرح دو شیر بالدار بر جای مانده که علی‌رغم بهره‌مندی از بن‌مایه‌های هنر باستانی هند، تأثیر هنر ایران و بین‌النهرین را نمایان می‌سازد. به عبارت دیگر این نمونه آثار حاکی از تأثیر هنر ایران و بین‌النهرین بر افغانستان است (خزایی، ۱۳۹۸: ۴۹). ترسیم چهره‌های یکسان، زاویه‌سازی سرخ و شکل بیضی صورت، عدم سایه‌گذاری و حجم‌پردازی، چشمان ریز و کشیده، ابروان خطی شکل و با خمیدگی کم، دهان کوچک و لب‌های غنچه، بینی به شکل خطی صاف و یا قوس‌دار و موهای آرایش یافته بر روی پیشانی از مشخصه‌های اصلی چهره‌نگاری مانوی بوده است (پنجه‌باشی و محمدجانی، ۱۴۰۲: ۱). این الگوی چهره‌نگاری بودایی در آسیای میانه شکل گرفته بود و حتی سخن‌وران مسلمان زیبایی آدمی را برحسب شباهتش به تصویر آرمانی بودا وصف می‌کردند. لذا تشبیهاتی از قبیل ماهرو (رخ چون قرص ماه) چشم بادامی، ابروی کمانی، دهان غنچه به ادبیات تغزلی نیز راه یافت و رایج شد (پاکباز، ۱۳۹۸: ۴۸-۴۹). در دوره سلجوقی قراردادهای تصویری ساسانی و بودایی-مانوی دیده می‌شود، عناصری چون چهره ماه‌رو، هاله گرد سر، بازوبند زرین، ساز و برگ ترکی و پوشاندن لباس افراد با نقش‌مایه‌های گیاهی از خصوصیات این دوره است که نمونه آن را در نسخه ورقه و گلشاه، منظومه عاشقانه از عیوفی مشهود است (ملکی، ۱۳۸۷: ۷۳). غزنویان همچون مانویان به نقاشی دنیوی علاقه‌مند شدند و احتمالاً هنرمندان آسیای میانه را برای تزئین کاخ‌هایشان به کار گرفتند. دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار که تنها مدرک باقی مانده از آن دوره است، برخی از آثار مکشوف در قزل (ترکستان شرقی) را به یاد می‌آورند. همچنین این نگاره‌ها با دیوارنگاره‌های ساسانی پیوند دارند زیرا که در اوضاع سیاسی و اجتماعی آن روز، فرهنگ اشرافی ساسانی، در خراسان و ماوراءالنهر متداول بود و محتوای تشریفاتی دیوارنگاره‌های لشکری بازار یکی از مصداق آن است (پاکباز، ۱۳۹۸: ۴۸-۵۱). رساله‌ای از دوره غزنوی به نام "بیان‌الادیان" حاوی اشاره‌ای بوده که می‌تواند منابع نقش‌مایه‌های غزنوی را روشن سازد و از این قرار است که نسخه‌ای از کتاب ارزنگ مانی، با تصاویر گوناگون در گنجینه‌های غزنویان بوده است (حبیبی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۹۵).

۶- کاخ لشکری بازار

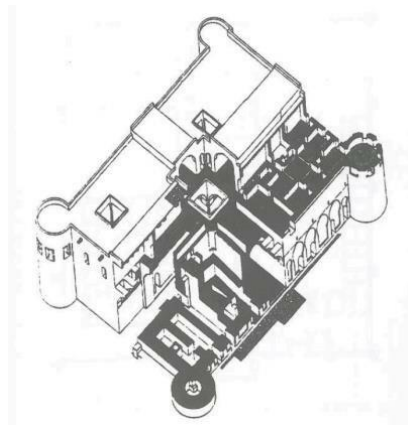
شهر بُست^۱ در جنوب غربی کشور افغانستان، در استان هلمند، در محل برخورد دو رود هیرمند و ارغنداب قرار دارد و لشکری بازار ۷ کیلومتر بالاتر از آن در ساحل چپ هیرمند جا دارد. در متون تاریخی به این منطقه لشکرگاه یا کوشک سلطنتی دشت لکان نیز می‌گفتند (هوشیاری و فرشته‌نژاد، ۱۳۹۴: ۴). قلعه بست که متشکل از ارگ و شارستانی مهم بوده، در فاصله هفت کیلومتری جنوب لشکرگاه قرار دارد. لشکرگاه نامی است که در دوره غزنوی به سبب کارکرد اردوگاهیش به این مجموعه نسبت دادند (موسوی حاجی و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۹). لشکری بازار اردوگاه سپاهیان غزنوی و همچنین مقر حکومتی و کوشک های سلطنتی در خارج از دیوارهای شهر بست بود. کاخ لشکری بازار در سال ۱۹۴۸ توسط گروه د.ا.ف.^۲ کشف شد و مابین سال‌های ۱۹۴۹ تا ۱۹۵۲ مورد کاوش قرار گرفت (مرداک و هریتز،^۳ ۲۰۱۳). بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که لشکری بازار پایتخت زمستانی امپراتوری غزنوی بوده است (Kila, Zeidler, 2013: 250). از این مجموعه سه بنای کاخ شمالی، کاخ میانی و کاخ جنوبی کاوش شده اند که در تصاویر ۱ تا ۴ موقعیت هر کدام مشخص شده است.

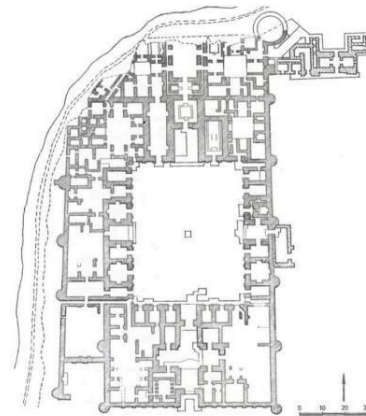
تصویر ۲: کاخ جنوبی (ماخذ: Shangxiner Li, 2021).

تصویر ۱: نقشه هوایی و موقعیت کاخ‌های مجموعه لشکری بازار (ماخذ: ur1).

تصویر ۴: بخش مرکزی کاخ (ماخذ: Shangxiner Li, 2021).

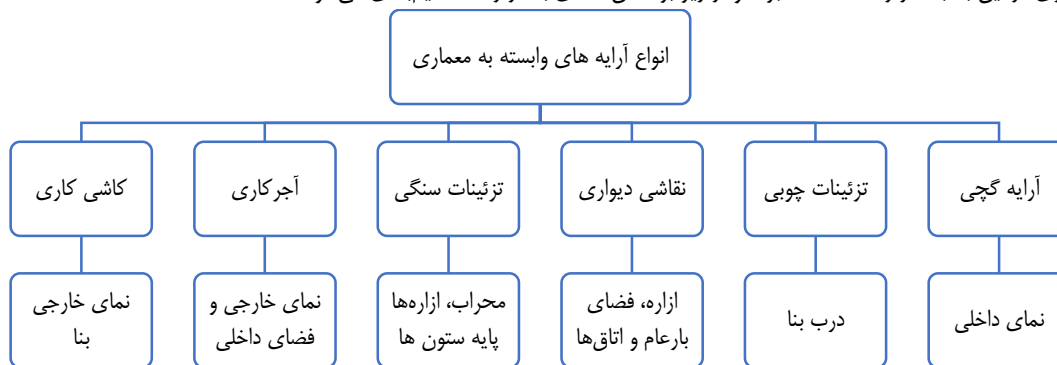

تصویر ۳: کاخ جنوبی (ماخذ: Shangxiner Li, 2021).

سلطان محمود غزنوی که تحت تأثیر فرهنگ ایران و علی‌الخصوص سامانیان بود، سعی در جذب رجال توانا از ایران و دنیای اسلام داشت که شاعران، هنرمندان، عالمان و حتی مقامات رسمی دربار را شامل می‌شدند. این شکوه‌طلبی و تجمل‌گرایی به خوبی خود را در ساختار فضایی و نقاشی‌های دیواری کاخ لشکری بازار نشان می‌دهد (Shangxiner Li, 2021: 117). سلطان محمود و فرزندش سلطان مسعود، مساجد، برج‌ها، مجتمع‌های بزرگ لشکری، کاخ‌ها و باغ‌های وسیع با کوشک‌ها و نهرها و چشمه‌هایی به وجود آوردند که هر کدام در نوع خود بی‌نظیر بود اما از آن همه متأسفانه جز اندکی باقی نمانده است. کاخ لشکری بازار یک مستطیل بزرگ به ابعاد ۱۰۰ در ۲۵۰ متر با اضافاتی در شمال و غرب می‌باشد. نوآوری اصلی کاخ لشکری بازار بهره‌گیری منظم از چهار ایوان است (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۹۱: ۳۸۷). در این بنا رنگ و شیوه خاصی برای نقاشی‌ها استفاده شده (همان،

1 Bust
2 D A F A
3 Murdock, M.J., & Hritz

۳۹۷) به طوری که معماری این بنا را از سایر بناهای افغانستان متمایز می‌کند (کهزاد، ۱۳۲۷: ۲). آرایه‌های وابسته به معماری بسیاری در این بنا به کار رفته است که بر نمودار زیر براساس فضای به کار رفته تقسیم‌بندی می‌شود:

نمودار ۱: آرایه‌های معماری بکار رفته در کاخ لشکری بازار. (ماخذ: نگارنده).

از جمله آرایه‌های به کار رفته در کاخ‌های غزنویان نقاشی دیواری است که می‌توان گفت تنها اثر نقاشی باز مانده از این دوره است. در متون تاریخی نقاشی‌های این کاخ این‌طور وصف شده که نقاشی بر زمینه گچی و بر روی گچ‌بری قالب گیری شده در نقاطی که از نفوذ باران و رطوبت در امان بوده و زیر طاق‌ها به چشم می‌خورد (کهزاد، ۱۳۲۷: ۶). کاخ لشکری بازار را سلطان علاالدین غوری به آتش کشید و ویران شد. در این کاخ علاوه بر نقاشی از قطعات برجسته کاری آجری و گچبری با نقوش هندسی، گیاهی و کتیبه خطی نیز بهره گرفته شده است (تصاویر شماره ۵ و ۶). تنها کتیبه بازمانده سوره‌ای از قرآن کریم که در ارتباط با دیدار حضرت سلیمان و ملکه صبا می‌باشد (Allen, 1989: 57). در این آجرکاری‌ها و گچبری‌ها می‌توان تأثیرپذیری از هنر ماوراءالنهر و ساسانیان را به کرات مشاهده کرد. طرح‌های گچبری در فواصل آجرهای درهم تنیده و در یک قاب‌بندی مشخص قرار گرفته است. کاخ لشکری بازار دارای پوشش‌های عالی از تزئینات هندسی می‌باشد که عمدتاً به شکل گچبری و در برخی موارد بر روی سنگ کنده کاری شده‌اند. طرح این گچبری‌ها هندسی ساده است که شبکه‌ای مثلثی را شامل می‌شوند که درون آن مثلث‌های متساوی‌الاضلاع درهم پیچیده‌ای، شش‌ضلعی‌هایی را تشکیل می‌دهند که توسط اسلیمی‌های گیاهی پر شده است (Tabbaa, 2002: 78).

تصویر ۶: گچبری. نقوش هندسی شش ضلعی و نقوش گیاهی (ماخذ: url2).

تصویر ۵: گچبری. نقوش هندسی شش ضلعی به همراه کتیبه (ماخذ: url2).

۷- دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار

دوره غزنویان خصوصاً دوره محمود غزنوی با شکوفایی فرهنگ و هنر همراه بود که به عنوان نمونه‌ای واضح می‌توان به شعر و شاهنامه فردوسی اشاره کرد که محصول آن دوران است. فن نقاشی نیز در دوره غزنویان پیشرفت بسیاری کرد، به طوری که نقاشان بسیاری در این منطقه استقرار داشتند. گچ‌بری‌های قصرها، نقاشی‌های لشکری بازار، ظروف فلزی و کاشی‌کاری‌های جلادار، مناره‌های غزنی طاق بست از ارتقای هنر و معماری در دوره غزنوی حکایت دارد (بکتاش عارفی، ۱۳۸۵: ۴۱). در دوره غزنوی علاوه بر کاخ‌ها و بناهای غیر مذهبی، روی دیوارهای بناهای مذهبی نیز نقاشی حضور دارد، قدیمی‌ترین بنای آرامگاهی که در دیواره‌های داخلی آن نقاشی روی گچ دیده می‌شود، مقبره ارسلان جاذب در سنگ بست است که در بخش‌های سالم آن نقوش گیاهی با رنگ‌های روشن دیده می‌شود (علیخانی، ۱۳۹۲: ۵۴). همچنین دیوارنگاری در کاخ‌های سلاطین غزنوی نیز رونق داشته است. نقاشی دیواری‌های کاخ لشکری بازار یکی از قدیمی‌ترین مجموعه دیوارنگاره‌های سالم است که از دوره اسلامی به دست

آمده است. دیوارها و سقف‌های عمارات بزرگ با نقش مجالس بزم و میدان‌های رزم مردان و زنان آراسته گردید و تصاویر رجال و غلامان درباری با مشخص ساختن قبای گل‌دار، کمر بند و دستار کاملاً ناتورالیستی طراحی شده‌اند. دیوارنگاره‌های موجود در این کاخ شامل چهره شخصیت‌های سیاسی و نظامی مانند پادشاهان، سربازان و محافظان است. پیکره‌ها با لباس‌های بلند و منقوش با ادوات جنگی به تصویر درآمدند و تصاویر پرندگان، صحنه‌های جنگ سپاهیان با فیل بر دیوار تالار بار عام نقش بسته است. در بخش‌های اندرونی کاخ تک‌چهره‌هایی از سلطان محمود در حال باده گساری وجود داشته است. برخی معتقدند که نقاشی دیواری دوره غزنوی بازگشتی به هنر دوره پیش از اسلام و متأثر از کتاب ارژنگ مانی در دوره ساسانی است (عباس‌زاده و دیگران: ۱۳۹۸، ۱۱۵-۱۱۶). تالار بار عام قصر جنوبی لشکری بازار که در تصویر ۷ مشخص شده است حاوی دیوارنگاره‌هایی از شصت پیکره ایستاده است که برخی تخریب شده و ۴۴ پیکره از آن‌ها باقی است (تصویر شماره ۸) (اژند، ۱۳۸۲: ۷۴). به نظر می‌رسد که تاریخ نقاشی‌های دیوار بار عام به دوره اول غزنوی مربوط است (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۰۲).

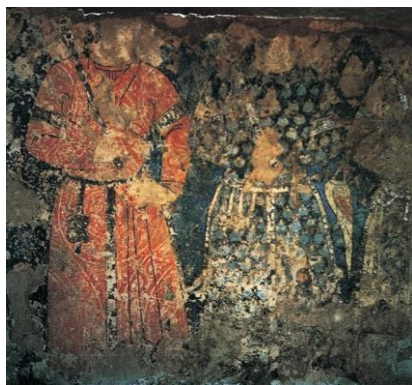

تصویر شماره ۸: دیوارنگاره‌های فضای بار عام.
(مأخذ: Heidemann, 2014).

تصویر ۷: محل فضای بار عام (مأخذ: Heidemann, 2014).

در نقاشی دیواری‌های دوره غزنویان، پیکره‌های انسانی جایگاهی خاص داشتند، نقوش انسانی تمام قد هستند و صورت‌های گرد دارند، این پیکره‌ها تمام‌رخ و سرخ تصویرسازی شده‌اند ولی چکمه‌های آن‌ها حالت نیم‌رخ دارد که در تصاویر شماره ۹ و ۱۰ مشخص است، این دیوارنگاره‌ها با تمپرا (رنگ لعابی) بر روی لایه‌ای اندود آهک اجرا شده که ممکن است از هنر آسیای میانه به نقاشی این دوره راه یافته باشند. در این بنا بالای ازاره‌ها با نقاشی موضوعی مزین شده است (اژند، ۱۳۸۲: ۷۴). همچنین تصویر شماره ۹ از جمله نمونه طراحی در دیوارنگاره‌های این قصر که نقش دو نفر ایستاده در حالت احترام با لباس‌ها س فاخر همراه با نقوش متنوع را به نمایش گذاشته، همانند طراحی دیواری نیشابور از قسمت سر و صورت صدمه دیده است (خزایی، ۱۳۹۸: ۵۳).

تصویر ۱۰: پیکره‌های انسانی دیوارنگاره کاخ لشکری بازار
(مأخذ: Malanie Gibson, 2012)

تصویر ۹: طرح خطی از دیوارنگاره‌های کاخ لشکری
بازار (مأخذ: Malanie Gibson, 2012).

در این دیوارنگاره که در اتاق پشت ایوان شمالی کاخ جنوبی معروف به اتاق تخت شاهی قرار دارد، ۴۴ شخصیت مانند سربازان و محافظان با ردای منقوش، کمر بند، چکمه، ابزار و ادوات جنگی، نقش مایه‌های گیاهی مانند اسلیمی و برگ و جانوران و پرندگان به رنگ‌های قرمز، آبی و سیاه نقاشی شده است (صالحی کاخکی و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۱۰۴). پیکره‌های این دیوارنگاره به شکل تمام‌رخ و یا سرخ به تصویر کشیده شده در حالیکه چکمه‌ها به حالت نیم‌رخ نقاشی شده‌اند. بر بازوان این سربازها طرازهایی حاوی نام حاکمی که بدان خدمت می‌کردند دیده می‌شود. به نظر می‌رسد این سربازها برحسب رتبه در صف و به سمت تخت شاهی ایستاده‌اند. این رتبه‌ها براساس شکل متفاوت البسه و کمر بندهای طلایی و نقره‌ای و جواهرنشان متمایز می‌شود (Oney, 1984: 133-134). برخی این تصاویر را از رسوم شاهان در جایگاه نگهبان قدرت می‌دانند و به دلیل شباهت با نقاشی‌های بودایی از

قلمرو ترکان اویغور، آن‌ها را نمایندگان ترک تبار قلمداد می‌کردند (صالحی کاخکی و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۱۰۵). همچنین صحنه‌های جنگ و زندگی درباری از مضامین اصلی به کار رفته در دیوارنگاره‌ها است. رواج دیوارنگاری در این عصر و جایگاه خاص نقاشی پیکره‌های انسانی در تزئینات ابنیه، نشان‌گر رواج پیکرتراشی با موضوعاتی از این قبیل است (علی‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۴). در دیوان فرخی سیستانی و عنصری نیز از نقش و نگار کاخ غزنویان با صحنه‌های نقاشی و مضمون‌های بزم و رزم سخن گفته است (آژند، ۱۳۸۲: ۷۵). سلطان مسعود نیز در خوابگاهش تصاویری از مردان و زنان زیبارو، اسب‌ها و پرندگان در دیواره‌های استراحت‌گاهش داشت که به دلیل مخالفت پدرش، آن‌ها را گچ اندود کرد که در سال ۱۹۷۰ بوم گچی از دیوار جدا شد و آثار کشف شده و به موزه کابل منتقل شدند (بکتاش عارفی، ۱۳۸۵: ۴۱).

نقش سواران در دیوارنگاره‌های کاخ را می‌توان مرتبط با سنت هنری ایران دانست به طوری که آن را با نقوش تزئینی کاخ‌های هخامنشی مقایسه کرده‌اند. در این نقاشی‌ها، افراد تمام قد دیده می‌شوند که قبایی بلند به تن دارند. در دستشان ابزاری مانند گرز وجود دارد و به دور سرشان هاله نور است. برخی معتقدند این تصاویر مربوط به غلامانی است که پیرامون تخت سلطان می‌ایستادند (هوشیاری و فرشته‌نژاد، ۱۳۹۴: ۷). بیهقی در توصیفات متنی خود از آن دوران شرحی از غلامان دوران غزنوی ارائه می‌کند که از لحاظ بصری در تأیید پیکره‌های موجود در دیوارنگاره‌ها هستند (Gibson, 2012: 82).

در دوره غزنوی مردم از کلیه طبقات پوشش یکسانی داشتند و تنها عاملی که سبب تمایز آن‌ها می‌شد، اندازه لباس، نوع و جنس پارچه و تزئینات روی آن بود. در این دوره رسم بر این بود که کمربندی بر روی بالاپوش بسته شود که جنس و تزئینات آن براساس درجه و مقام شخص، متفاوت بود و معمولاً کمربندهای زرین خلعتی از طرف پادشاه بود. کمربندها نه تنها برای بستن و نگه داشتن لباس به کار می‌رفتند بلکه برای آویزان کردن ابزارها و ادواتی مانند خنجر و شمشیر نیز به کار می‌رفت (مرادی، ۱۳۹۵: ۱۰-۱۱). غلامان سرای سلطانی قبای شوشتری بر اندام دارند ولی پارچه آنها متحدالشکل نیست. متن پارچه به رنگ زرد و گلابی و سرخ و آبی است. برخی خانه‌های مربع که در میان هر کدام ستاره‌ای وجود دارد برخی خطوط عمودی دارد که روی آن‌ها خال-های مدور دیده می‌شود ولی در فاصله میان خطوط گل‌های ماریپیچ و نوشته‌های عمودی کوفی دیده می‌شود. روی متن پارچه بعضی از قباها دایره‌های بزرگ با گل‌ها و نوشته‌های کوفی وجود دارد. در همه قباها از لحاظ رنگ و گل و برگ و تزئینات تفاوت-هایی دیده می‌شود (کهزاد، ۱۳۳۲: ۸۱-۸۴).

در این مرحله به تحلیل اجزای دیوارنگاره‌های کاخ لشکری بازار بر اساس استنادات کتابخانه‌ای و تطبیق آن‌ها با تصاویر موجود پرداخته می‌شود. در جدول ۱ جزئیات هر بخش هر نقوش به تفکیک نوع آن جداگانه آورده شده است:

جدول ۱: ویژگی‌های بصری اجزای مختلف دیوار نگاره کاخ لشکری بازار. مأخذ: نگارنده.

اجزای دیوارنگاره	پیکره انسانی	لباس	نقوش جانوری	نقوش گیاهی	نقوش هندسی	رنگ
مشخصات	زن- مرد هاله نورانی دور سر صورت گرد چشمان مغولی لب‌های باریک و دهان کوچک چهره‌ها به صورت سرخ	لباس‌های نامتقارن- تنوع در طرح-کیف- بازوبند- کمربند- ابزار و ادوات جنگی- پارچه شوشتری چکمه‌های نیم‌رخ	اسب پرنده فیل	برگ اسلیمی	گره هشت پا چلیپا گاهی نیز بصورت تلفیقی در طرح لباس‌ها و تنیده با گیاهان بکار رفته است	مشکی قرمز زرد گلابی ابی

در پیکره‌های انسانی، پیکره‌ها به صورت زن و مرد هستند. پیکره‌ها تمام‌رخ و پاها نیم‌رخ است. چهره‌ها در آتش‌سوزی از بین رفته است. صورت‌ها سرخ و دارای هاله دور سر است. جامه‌ها آستین کوتاه دارند و فقط گردن قابل رؤیت است. رداها از سمت چپ بسته می‌شوند. چهره‌ها مغولی است. لباس‌ها و قباهایشان طراحی شده و طرح آن‌ها تکراری نیست. طرح لباس‌ها نامتقارن بوده و بر روی آن‌ها کمربند، کیف، بازوبند استفاده شده است. نقوش جانوری به کار رفته در این دیوارنگاره‌ها شامل نقش اسب، پرنده و فیل است. برای زمینه از نقوش هندسی استفاده شده که شامل گره هشت پا و چلیپا در سطح دیوار است و همچنین نقوش گیاهی شامل برگ‌ها در طرح لباس‌ها و همچنین در طرح‌های آزاره به چشم می‌خورد. مشخصاتی چون ترسیم چهره‌های یکسان، زاویه‌سازی سرخ و شکل بیضی صورت، عدم سایه‌گذاری و حجم‌پردازی، چشمان ریز و کشیده، ابروان خطی شکل و با خمیدگی کم، دهان کوچک و لب‌های غنچه، بینی به شکل خطی صاف و یا قوس‌دار و موهای آرایش یافته بر روی پیشانی از مشخصه‌های اصلی چهره‌نگاری مانوی بوده که در چهره‌نگاری دوره‌های صدر اسلام نیز به کار رفته است.

۸- نتیجه‌گیری

نتیجه در این پژوهش دیوارنگاره‌های مجموعه کاخ لشکری بازار در جهت شناخت اجزا و ویژگی‌های این دیواره نگاره‌ها بررسی شدند، نتایج بدست آمده از مطالعات نشان داد که آثار موجود شامل پیکره‌های انسانی، نقوش هندسی، نقوش گیاهی و نقوش جانوری است که با استفاده از رنگ‌های بدیع تصویر سازی شده‌اند و مضمون آن‌ها معمولاً مجالس بزم و رزم بوده است. لباس‌های آن‌ها با جزئیات بسیاری طراحی شده و با فرهنگ آن روز منطقه مطابقت دارد. در طرح جامه‌ها، علاوه بر نقوش گیاهی و هندسی، از خط کوفی نیز استفاده شده است. نوع چهره‌پردازی پیکره‌ها مشابه آسیای مرکزی و نوع لباس پوشیدن آن‌ها به صورت ترکیبی ابتدایی از ساسانیان و دوران سامانی و حتی عباسیان است. به‌طور کلی این تصویر پردازی التقاطی ریشه در آسیای میانه دارد و متأثر از هنر سامانی و عباسی و فرهنگ ایرانی بوده است. دیوارنگاره‌های این بنا مشابه دیوارنگاره‌های کاخ نیشابور بوده و این روند و این سبک طراحی در دوران سلجوقی نیز ادامه داشته و منحصر به دوران غزنویان نیست.

منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار، (۱۳۹۱)، «هنر و معماری اسلامی»، ترجمه یعقوب آژند، چاپ نهم، تهران: انتشارات سمت.
۲. آژند، یعقوب، (۱۳۸۲)، «سنت دیوارنگاری در ایران بعد از اسلام (سده سوم تا سده دهم هجری)»، نشریه هنر. شماره ۶۰. صص ۷۲-۸۷.
۳. باسورت، کلیفورد ادموند، (۱۳۷۸)، «تاریخ غزنویان»، ترجمه حسن انوشه، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴. بکتاش عارفی، فتنه، (۱۳۸۵)، «هنر نقاشی و سیر تاریخی آن در افغانستان»، کابل: کمیته بیهقی-وزارت فرهنگ افغانستان.
۵. پاکباز، روبین، (۱۳۹۸)، «نقاشی ایران از دیرباز تا امروز»، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
۶. پاکزاد، جهانشاه، (۱۳۹۲)، «تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار»، تهران: انتشارات آرمانشهر.
۷. پنجه‌باشی، الهه و زینب محمدجانی دیوکلائی، (۱۴۰۲)، «مطالعه تطبیقی چهره و پوشش نگاره‌های مانوی بر نقاشی صدر اسلام»، هنر و تمدن شرق.
۸. حبیبی‌نژاد، رضا، (۱۳۹۶)، «نگارگری ایران پس از اسلام تا دوره تیموری»، رهیافت تاریخی بهار. صص ۸۵-۱۱۲.
۹. خزایی، محمد، (۱۳۹۸)، «هنر طراحی ایرانی اسلامی»، تهران: انتشارات سمت.
۱۰. صالحی کاخکی، احمد و بهاره تقوی‌نژاد، (۱۳۹۶)، «پژوهشی بر تزئینات معماری دوره غزنوی»، پژوهش‌های تاریخی. ش ۹، صص ۹۱-۱۱۸.
۱۱. عباس‌زاده، حسین، خمسه، هایده و محمد مرتضایی، (۱۳۹۸)، «نو یافته‌های نقاشی دیواری غزنوی در مسجد شهر تاریخی سنگ بست»، باستان‌شناسی ایران. ش ۹(۱). صص ۱۱۱-۱۲۵.
۱۲. علی‌خانی، مهناز، (۱۳۹۲)، «سیر تاریخی دیوارنگاری در ایران»، پژوهش هنر. سال اول. صص ۵۱-۶۰.
۱۳. فرای، ریچارد نیلسون، (۱۳۹۰)، «تاریخ ایران کمبریج»، ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۴. کهزاد، احمد علی، (۱۳۲۷)، «لشکرگاه یا لشکری بازار» آریانا سرطان. سال ششم. شماره ۶ صص ۱-۲۹.
۱۵. کهزاد، احمد علی، (۱۳۳۲)، «لشکرگاه»، مطالعات تاریخی، ادبی، هنری، باستان‌شناسی.
۱۶. مرادی، زهره، (۱۳۹۵)، «بررسی هنرهای سنتی و صناعی دوره غزنوی بر اساس منابع مکتوب تاریخی». همایش بین‌المللی شرق‌شناسی، فردوسی و فرهنگ و ادب پارسی.
۱۷. ملکی، توکا، (۱۳۸۷)، «سیری درنگارگری ایران»، کتاب ماه هنر. شماره ۱۲۶.
۱۸. موسوی حاجی، سید رسول، جودکی عزیز، اسدالله و سحر عبدالهی، (۱۳۹۷)، «پژوهشی در «کاخ جنوبی» و «کاخ میانی» در مجموعه‌ی معماری تشریفاتی لشکری بازار؛ بر اساس قراین تاریخی، منابع ادبی و یافته‌های معماری». پژوهش‌های معماری اسلامی. ۶ (۴). صص ۳۷-۶۲.
۱۹. هوشیاری مهدی و سید مرتضی فرشته‌نژاد، (۱۳۹۴)، «در جستجوی معماری کاخ ایرانی در دوره غزنویان؛ شناخت و بررسی تطبیقی ویژگی‌های معماری و تزئیناتی کاخ‌های بجامانده از غزنویان (لشکری بازار و غزنه)» نشریه علمی مرمت و معماری ایران. ۵ (۱۰): ۱-۱۶.
20. Allen. T. (1989). Notes On Bust. Iran. Vol 27. London, Pp 57-668.
21. Gibson. M. (2012). Chapter: In book: Islamic Art, Architecture and Material Culture: New Perspectives. edited by Margaret S. Graves BAR International Series 2436; 2012. Edition: BAR international series, 2436. Publisher: Oxford: Archaeopress.
22. Graves MS. (2012). Islamic Art Architecture and Material Culture : New Perspectives. Oxford: Archaeopress.

23. Heidemann, S., de Lapérouse, J., & Parry, V. (2014). The Large Audience: Life-sized Stucco Figures of Royal Princes from the Seljuq Period, *Muqarnas Online*, 31(1), 35-71. doi: <https://doi.org/10.1163/22118993-00311P03>
24. Kila, J. and Zeidler, J. (2013). *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property During Conflict*. Leiden: Brill.
25. Murdock, M.J., & Hritz, C.A. (2013). *A Report on Archaeological Site Stability and Security in Afghanistan: The Lashkari Bazar Survey*.
26. Oney, G. (1984). Reflection of Ghaznavid Palace Decoration On Anatolian Seljuq Palace Decoration. *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*. V1-6, Izmir, Ege Universitesi Edebiyat Fakultesi.
27. Schlumberger, Daniel (1952). "Le Palais ghaznévide de Lashkari Bazar". *Syria*. 29 (3/4): 251–270. ISSN 0039-7946.
28. Shangxiner Li. (2021). The Presence of the Ghaznavids' Court Glory: An Analysis of Lashkari-Bazar in Light of the Sociopolitical Order Through Historical and Panegyric Materials. January 2021. DOI: 10.2991/assehr.k.210519.234. Conference: 7th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2021).
29. Tabbaa, Yasser. (2002). *The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival*. New York: I.B Tauris.
30. <https://afghanmagazine.com/post/662227750248153088/the-sultans-palace> Sylvia Matheson's book *Time off to Dig Mundigak - An Afghan Aventure* published in 1961.
31. url1: google.map
32. url2:https://images.hollis.harvard.edu/primo-explore/search?query=any,contains,lashkari%20bazar&tab=default_tab&search_scope=default_scope&vid=HVD_IMAGES&lang=en_US&offset=0

سال نهم، شماره ۸ (پیاپی: ۷۱)، آبان ۱۴۰۳

پژوهش‌های علمی انسانی

ISSN: 2538-6298